

Irena Bukowska-Floreńska

Wstęp

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 3, 7-11

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wstęp

Religia i religijność jako przedmiot badań i teoretycznych dociekań etnologii sięgają początków tej dyscypliny. Opisywano wówczas formy uprawiania kultu, ich stopień rozwoju, szukano wspólnej genezy poznawanych religii. Z czasem zwrócono uwagę na funkcje kulturowe i społeczne, później na wartości symboliczne i integrujące. Współczesne antropologiczne analizy wyróżniają cztery podstawowe fazy kształtowania się koncepcji rozumienia religii i jej rozwoju: ewolucyjną, funkcjonalną, strukturalistyczną i kognitywistyczną¹. Traktuje się religię i religijność jako wartość kulturową i zachowanie zaspokajające określone potrzeby człowieka oraz jako dziedzictwo kulturowe.

Religia i religijność oparte na tradycji pokoleń w różnych społeczeństwach, w szerokim transcendentnym rozumieniu, to dziedzina kultury pasjonująca badaczy od dawna, zarówno w sferze wyobrażenia przedmiotu kultu, jak i formy zachowań. Była ona jednak zawsze wartością niełatwą do zrozumienia, opisaną, przyporządkowaną do określonej kategorii zjawisk. W powszechnie przyjętych klasyfikacjach mieści się bowiem zarówno w kulturze duchowej, jak i społecznej czy symbolicznej. Jest zjawiskiem duchowym, społecznym i zawiera wartości symboliczne. Jest wartością kulturową i społeczną, istotną w życiu człowieka, w wymiarze jednostkowym i wspólnotowym.

W społeczeństwach, w których nadal funkcjonują tzw. kultury tradycyjne (na przykład plemienne), jak i w społeczeństwach nowoczesnych, o rozwiniętych kulturach opartych na cywilizacji technicznej, w których upowszechniają się idee ateizmu, mimo przemian w sferze życia religijnego, obserwuje się wzrost aktywnego stosunku do religii. Jest to zarówno aktywność uczestni-

---

¹ Faza ewolucyjna – E. B. Taylor, H. Spencer, J. Lubbock, J. Frazer, K. Moszyński i inni; funkcjonalna – A. R. Redcliffe-Brown, B. Malinowski, E. E. Evans-Pritchard, K. Polaynyi, C. Kluckhohn i inni; strukturalistyczna – C. Lévi-Strauss, E. R. Leach i inni; kognitywistyczna – S. Guthrie i inni antropolodzy amerykańscy. Zob. B. O l s z e w s k a - D y o n i z i a k: *Zarys antropologii kultury*. Kraków 1996, s. 67 i nast.

cząca ludzi wierzących, jak i aktywność tych, którzy manifestują swoją dezaprobatę lub negatywny stosunek do religii (ci ostatni muszą się jednak liczyć z siłą wspólnoty czy wspólnot religijnych). Ta aktywność jest oparta nie tylko na wspólnotowym charakterze religii i kulturowych zachowań religijnych, ale też na strukturze wypracowanych norm etycznych, które są niezastąpioną wartością w kształtowaniu stosunków społecznych.

Obok dogmatów religijnych, które – bywa – są trudne do akceptacji bądź nie w pełni zrozumiałe dla młodego pokolenia, istnieją tradycją utrwalone obyczaje, zwyczajowy rytm świętowań dorocznych albo związanych z przełomowymi wydarzeniami w życiu jednostkowym i rodzinnym, których znaczenie podkreśla religijna obrzędowość. To właśnie religia i religijność, rozumiane jako formy zachowań, nadają im aspekt głęboko humanistyczny, gdyż łączą z sobą ludzi przez przedmiot i formę uprawiania kultu.

Teoretycy religii podkreślają, że jeszcze do niedawna systemy religijne pełniły funkcje: poznawcze, psychologiczno-zabezpieczające, integrujące społecznie i normatywne (etyczne). Dziś, wobec ogromnego rozwoju wiedzy, pierwsza z tych funkcji ulega regresowi. Pewnej modyfikacji ulega funkcja psychologiczno-zabezpieczająca i normatywna, co ujawnia się w obniżonym poziomie moralności. Ta ostatnia powinna być jednak wykorzystywana przede wszystkim, w procesie socjalizacji i wychowania młodych. Wzrosło znaczenie funkcji integracyjnej religii, co jest zasługą Kościoła katolickiego i jego stabilnej organizacji wewnętrznej. Ujawniło się to zwłaszcza w ostatnim pięćdziesięcioleciu w Polsce: napór obcych dla tradycji narodowej ideologii komunistycznej czy idei permissyjnych społeczności zachodnioeuropejskich miał wpływ na zachwianie się uświęconych tradycją form życia społecznego i duchowego. Niemałą rolę w przemianach w systemie wartości odgrywają tendencje do przeceniania wartości materialnych w życiu ludzi.

Wobec gwałtownych przemian cywilizacyjnych i świadomościowych, upadania autorytetów, poczucia niepewności, Kościół i religia ciągle są oparciem psychospołecznym dla szerokich rzesz ludności wierzącej i praktykującej². Nie zapobiega to, co prawda, zmianom w systemie kulturowym, osłabieniu przyjętych dotąd norm społecznoobyczajowych, które dokonują się też w wyniku wzmoczonej migracji, przenikania się kultur, tworzenia pograniczy kulturowych i etnicznych. Jednakże określone formy aktywności Kościoła w Polsce, na przykład powstawanie w nowych osiedlach nowych parafii dzięki budowie nowych kościołów oraz organizacja w nich życia religijnego, a przez to i społecznego, ożywiły aktywność nie tylko w zakresie religijnych zachowań,

---

² Np. ks. W. Piwowski stwierdza m.in., że „Kościół w okresach zniewolenia narodu reprezentował go wobec władz, artykułował jego potrzeby i problemy i występował w jego imieniu. Był więc rzecznikiem, opiekunem i obrońcą narodu.” Zob. W. P i w o w a r s k i: *Od „Kościoła ludu” do „Kościoła wyboru”*. W: *Od Kościoła ludu do Kościoła wyboru. Religia a przemiany społeczne w Polsce*. Red. I. B o r o w i k i ks. W. Z d a n i e w i c z. Kraków 1996, s. 13.

ale i postaw wspólnotowych, wywołując pożądaný społecznie proces integracji. Obserwuje się też ożywienie tradycji w sferze religijności ludowej.

Czym jest religijność ludowa? Religijność ludowa to określone zachowania, postawy religijne i wierzeniowe, mające swe źródło w mentalności, w sposobie myślenia nierzadko magicznego, w wiedzy i odczuwaniu wiary, specyficznych dla tzw. tradycyjnej kultury ludowej³. Są to przede wszystkim jednak zachowania będące odbiciem relacji między religią wyznawaną a formami jej praktykowania przejawiającymi się w rytuałach, w obrzędach i zwyczajach religijnych, jakie wiążą się z kultem, ze zwyczajami dorocznymi i rodzinnymi oraz tradycją regionalną i lokalną. Mówi się też o katolicyzmie ludowym, który zawsze stanowił wyraźnie rozpoznawalną formę społecznej religijności, wyrażającą się w praktykach kultowych, we wspomnianej obrzędowości, ale też w praktykach codziennych i wszelkich formach pobożności ludowej.

Można mówić o swoistej ludowej kulturze religijnej, która odnosi się także do systemów kulturowych odziedziczonych po minionych pokoleniach, do wyobrażeń wyrażonych w różnych formach symbolicznych (na przykład ludowa plastyka obrzędowa, ale także plastyka obrzędowa kościelna, wykonywana najczęściej przez wiernych) czy w obowiązujących normach i wzorach zachowań w określonych sytuacjach. Wiele z tych zachowań aprobowanych jest przez Kościół. Dlatego często obserwuje się dziś swoistą mieszaninę obrzędowości religijnej i świeckiej. Dostrzec w niej można ludowe elementy tradycyjne obok elementów podyktowanych wymogami współczesnego stylu życia oraz obyczajowość wyrosłą na głębokich treściach religijnych.

Mając na uwadze społeczne i kulturowe znaczenie religii i religijności, zwłaszcza religijności ludowej, wielu uczonych, nie tylko teologów, ale etnologów i antropologów, socjologów i historyków kultury, podejmuje prace badawcze z tego zakresu.

Zawarte w tym tomie prace, których autorzy reprezentują większość ośrodków naukowych w Polsce, przedstawiają wyniki badań z ostatnich lat nad stanem religijności ludowej w Polsce, a także w kilku innych krajach Europy i Afryki. Artykuły te w pierwszym rzędzie informują o funkcjonujących w praktyce formach religijności ludowej — obrzędach dorocznych, zwyczajach odpustowych oraz o religijnym wymiarze wybranych form kultu. W części wypowiedzi zwrócono uwagę na wzory religijności wyrażone w tradycji regionalnej i lokalnej. Na podstawie badań socjologicznych dokonano analizy społeczno-przestrzennej funkcjonowania wzorów religijności na przykładzie górnośląskiej prowincji kościelnej.

---

³ Problem ten szerzej opisuje R. T o m i c k i: *Religijność ludowa*. W: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*. Red. M. B i e r n a c k a, M. F r a n k o w s k a, W. P a p r o c k a. T. 2. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1981, s. 29—69.

Kilka prac ukazuje wzory życia religijnego na różnych pograniczach kulturowych i etnicznych Polski. Autorzy podkreślają, że nie małą rolę w kształtowaniu się wzorów religijności ludowej odegrało duchowieństwo polskie. Znacząca rola w społecznym funkcjonowaniu religijności przypada kobietom, które najliczniej aktywnie uczestniczą w życiu religijnym, są krzewicielkami postaw etycznych w procesie wychowania młodego pokolenia oraz głównymi nosicielkami tradycji kulturowej.

Część autorów podjęła problematykę funkcji religijności w świadomości tożsamości etnicznej i kulturowej, badając grupy polonijne na Białorusi i na Węgrzech, stosunki wyznaniowe w Szwecji, a także rolę religijności i poglądów religijnych w społecznościach regionalnych Polski (na Podhalu i na Warmii). Postawiono też pytanie o obecność kultury tzw. postfiguratywnej i prefiguratywnej w grupie mniejszości etnicznej Tatarów polsko-litewskich. Zwrócono uwagę na miejsce religii w dziedzictwie kulturowym i jedności Europy. W tym zakresie podjęto przede wszystkim problem fenomenu religii jako istotnego elementu życia społecznego w procesie budowania jedności Europy. Ma to związek z coraz powszechniejszą świadomością, że na drodze do jedności Europy nie może być zaniedbana potrzeba uwzględnienia elementów duchowych, religijnych jako ważnych wartości kulturowych i etycznych.

Przedstawione w tomie artykuły łączy kluczowe zagadnienie religijności ludowej, ale są one niejednorodne tematycznie i metodologicznie, gdyż materiały do nich zbierane były indywidualnie i różnymi technikami. Wszystkie prace mają jednak tę zaletę, że materiał empiryczny pochodzi z najnowszych badań terenowych (koniec lat dziewięćdziesiątych) przeprowadzonych przez autorów osobiście, w wybranych wsiach, parafiach, diecezjach, regionach. Podnosi to walor źródłowy i poznawczy prezentowanego zbioru.

Przedstawiony materiał, choć nie wyczerpuje zagadnienia, stawiając jedynie problem przemian w religijności ludowej, pozwala na zarysowanie próby uogólnienia i wniosków.

Wspomniane już czynniki zewnętrzne, mające swe źródło w przypadku Polski w przemianach ustrojowych, a w przypadku innych krajów europejskich – w rozwoju cywilizacji technicznej, kultury masowej, migracyjnych ruchach ludności, spowodowały zmiany w systemach kulturowych. Kontekst społeczno-kulturowy, w jakim znalazły się religia i rytuały religijne, znajduje się w fazie przejściowej – między tradycyjnym a nowoczesnym społeczeństwem. Zmianie ulegają sposób i styl życia, potrzeby społeczne i kulturalne. Układem odniesienia dla dawnej, tradycyjnej kultury ludowej była religia, wiara i związany z nimi model religijności ludowej. Analizy badawcze życia religijnego, prowadzone przez etnologów i antropologów kultury, miały w nim oparcie. Przemiany współczesne powodują, że dawna religijność ludowa w pewnym sensie przekształca się w religijność instytucjonalną, gdyż wiele elementów tradycji ludowej wtopiło się w obrzędowość religijną, a ta przejęła rytuały upowsze-

chniane od dawna przez Kościół. Dziś, obok obrzędów stricte religijnych, upowszechniają się zwyczaje i obrzędy świeckie, związane z życiem jednostki, rodziny lub grupy społecznej (na przykład świętowanie i kult patronów grup zawodowych). Powstaje „mieszana” obrzędowość rodzinno-doroczna i środowiskowa, koegzystująca z religijną, a także z potrzebami i wymogami współczesnego człowieka. Tworzą się w ten sposób społecznie akceptowane pogranicza wewnątrz kulturowe, które są odbiciem aktualnej formuły religijności. „Mieszana” obyczajowość, w tym obrzędowość rodzinno-doroczna i religijna, funkcjonuje także na pograniczach etnicznych (wśród Polonii w różnych krajach albo na terenach przygranicznych), o czym w formie diagnostycznej informują niektórzy autorzy.

Można na tej podstawie założyć, że jeśli nawet obserwuje się regres pewnych treści czy elementów tradycji i zwyczajów religijnych, to wiele z nich pozostaje nie zmienionych bądź raczej wzbogaconych. Nadal stanowią pożądaną i żywą wartość życia duchowego współczesnych społeczności, wartość mającą znaczenie dla świadomości społecznej i kulturowej, wartość nade wszystko integrującą, gdyż przyczyniają się do odbudowy zerwanych w wyniku na przykład migracji więzi społecznych i lokalnych wspólnot (przykładem są wspomniane już społeczności nowych osiedli miejskich). Religijna obrzędowość służy też ciągłemu utrwalaniu wspólnot od dawna istniejących, lecz dziś zróżnicowanych nie tylko wiekowo, ale też zawodowo i ekonomicznie (dobrym przykładem są dzisiejsze wspólnoty wiejskie). Poprzez współczesną formę religijności ludowej funkcjonują niektóre tradycyjne i współczesne wzorce i normy obyczajowe, do których ludzie się przywiązują.

Autorzy wyrażają nadzieję, że niniejsza publikacja przyczyni się do lepszego poznania znaczenia religijności ludowej w życiu współczesnego człowieka oraz zwróci uwagę na potrzebę poszerzenia obserwacji i dociekań naukowych etnologów i antropologów, a także teologów i socjologów, o szeroką problematykę związaną nie tylko ze stanem i formami aktywności religijnej, jej zewnętrznymi walorami etycznymi i estetycznymi, ale i ze współczesną funkcją w procesie zmian społecznych i kulturowych w różnych środowiskach. Ma to niewątpliwe znaczenie poznawcze i praktyczne.

Irena Bukowska-Floreńska